

1.01
Prejeto 18. 11. 2005

UDK 339.98(497.1)"18/1991"

Žarko Lazarevič*

Prepletenost gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi

IZVLEČEK

Avtor obravnava nekatere plati prepletenosti gospodarstva in nacionalizma v jugoslovanski državi (1918-1991). Pri tem ugotavlja, da je večnacionalni značaj države imel v različnih obdobjih in s tem drugačnih razmerah podobne učinke, to je močno prisotnost nacional(istič)nega naboja tudi v gospodarskih zadevah.

Ključne besede: Jugoslavija, država, gospodarstvo, politika, nacionalizem

ABSTRACT

THE LINK BETWEEN ECONOMY AND NATIONALISM IN THE YUGOSLAV STATE

In the paper, the authors deals with some aspects of the overlapping of economy and nationalism in the former Yugoslav state. He finds that, in different periods and circumstances, the multi-ethnic character of the Yugoslav state displayed similar effects, i.e. a strong nationalist(ic) charge, also in economic affairs.

Key words: Yugoslavia, state, economy, policy, nationalism

Tematika prepletenosti gospodarstva in nacionalizma je zelo obsežna. Gospodarstvo je bilo namreč zelo priročno orodje v političnih bojih in pri spodbujanju nacionalne in politične diferenciacije. Tesno povezavo med gospodarstvom in nacionalizmom je najti tudi pri jugoslovanskih narodih, ki so do začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja praviloma živeli v nacionalno mešanih državah. In v teh državah so prehodili pot do samozavestnih narodnih skupnosti. Emancipacijo jugoslovanskih narodov kot samostojnih etničnih entitet je spremljala tudi gospodarska emancipacija. Ideal je bila celovita nacija z vsemi komponentami, se pravi s kulturno, politično in tudi gospodarsko emancipacijo. Prepričanje, da le narod z lastnimi gospodarskimi institucijami lahko, zahvaljujoč se ustrezni materialni podlagi, uveljavlja tudi politično voljo, je bilo vsesplošno. To je bil pogoj, da določen narod ni ostal le kulturni fenomen, odvrnjena je bila nevarnost, da zdrsne na raven folklorne zanimivosti.

V zgodovinski perspektivi razvoja nacionalnih gibanj narodov nekdanje Jugosla-

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: zarko.lazarevic@inz.si

vije se je tematika prepletenosti nacionalizma in ekonomije kazala na različne načine. Vsako obdobje je prinašalo svoje poudarke, ki so bili odvisni od splošnih socialnih, političnih in gospodarskih razmer. Upoštevanje teh kriterijev vodi do delitve razvojne linije v dve osnovni obdobji in sicer na čas do nastanka jugoslovanske države in potem. Hkrati je treba zaradi različnega konteksta časa in dogajanja jugoslovansko obdobje nadalje členiti še na obdobje jugoslovanske države med obema vojnama in na čas socialistične Jugoslavije po drugi svetovni vojni do razpada države.

Do nastanka jugoslovanske države je potekal razvoj ločeno, saj so bile Slovenija, Hrvaška, Vojvodina in Bosna znotraj habsburške skupnosti narodov, Srbija in Črna gora pa sta kot samostojni kraljevini živeli svoje lastno državno življenje. Ta izhodiščna razlika je seveda določala tudi osnovne značilnosti razvoja. V Srbiji in Črni gori ni bilo potrebe po narodno emancipacijskem gibanju, podobnem tistim v Habsburški monarhiji. Pogoje za kulturni, politični in gospodarski razvoj oziroma za definiranje interesov je zagotavljala država, vzpostavljena z upori proti Turkom. Vprašanje narodnosti se kot tako sploh ni zastavljalo, saj je bil vzpostavljen enačaj med državo in narodno pripadnostjo. Država pa naj bi s svojimi mehanizmi carinske in druge zaščite zagotavljala spodbudo razvoju domačega gospodarstva. Uspešno in trdno gospodarstvo naj bi zaokrožilo politično emancipacijo s pridobitvijo državnosti.

Povsem drugačne razmere pa so vladale na območju Habsburške monarhije. Enačaja med državo in narodno pripadnostjo ni bilo. Nekdanji jugoslovanski narodi so na tem območju živeli pomešani med seboj in tudi z drugimi narodi. Tako so na slovenskem etničnem prostoru sobivali Slovenci, Nemci, Italijani in Madžari. Na Hrvaškem so poleg Hrvatov bili opaznejši še Srbi in Italijani ter Madžari. Vojvodina je bila pravi konglomerat narodov, kjer so prevladovali Srbi in Madžari. Bosno pa so si delili Srbi, Hrvati in Muslimani.

V drugi polovici 19. stoletja so južnoslovanski narodi znotraj Habsburške monarhije razločno krenili na pot narodnega osveščanja. Stekel je proces nacionalne emancipacije Slovencev, Hrvatov in Srbov. Kulturna uveljavitev je samodejno prenašala v politično. Sestavni oziroma hkratni del tega procesa je bila tudi gospodarska emancipacija, ki se je izražala z izgradnjo lastnih gospodarskih ustanov. Zaradi narodnostno mešane strukture posameznih pokrajin se je slovenska, srbska ali hrvaška emancipacija oblikovala kot odgovor na politične in gospodarske težnje drugih narodov. V pretežnem delu Slovenije nasproti Nemcem, na obrobju slovenskega prostora proti Italijanom in Madžarom. Na Hrvaškem tako proti Italijanom v Dalmaciji, drugje proti Madžarom, kakor tudi Srbov proti Hrvatom na celem območju Hrvaške. V Vojvodini je bila srbska emancipacija odgovor na madžarske težnje. V Bosni je ta proces potekal v navzkrižno nasprotujočih si interesih med Srbi, Hrvati in Muslimani.

Pobudniki oziroma voditelji narodnih gibanj so kmalu, tako iz tujih vzorov kakor iz lastnih izkušenj, ugotovili, da je lahko tudi gospodarski element pomemben vzvod v političnem boju. Kmalu so se pojavile besede in pozivi k nacionalni/politični diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu obče koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega, hrvaškega ali srbskega naroda. Klici k nacionalni diferenciaciji na gospodarskem področju, kar je posledično pomenilo izgrad-

njo lastnega sistema "nacionalno-političnih" gospodarskih ustanov, so pomenili za-
piranje narodnih skupnosti v strogo nacionalne okvire, ne samo na kulturnem ali
političnem temveč tudi na gospodarskem področju. Pomenili so klice k vzpostav-
ljanju vzporednih sistemov v kulturi, politiki in ekonomiji na določenih geograf-
skih območjih z jasno ločnico v nacionalni pripadnosti prebivalstva. Nacionalne
skupnosti naj bi zaživele ena ob drugi namesto ena z drugo.

Vzpostavlanje paralelnih nacionalnih sistemov kulturnih, političnih in gospo-
darskih ustanov je bil dolgoročen proces. Hkrati je treba opozoriti, da so bili juž-
noslovanski narodi ekonomsko nerazviti, po gospodarski strukturi in učinkovitosti
gospodarjenja povsem nekonkurenčni. Šlo je za pretežno agrarne družbe, kjer je
bila industrializacija komaj na začetku. Vse te družbe je pretresalo tudi boleče pre-
strukturiranje drobno gospodarskega sektorja v pogojih vsesplošne komercializacije
gospodarskega življenja.

Že leta 1875 postane med Slovenci nacionalno povsem izpričan kriterij razloče-
vanja tudi na gospodarskem polju. Takrat slovenski politični veljaki med ljudstvo
vržejo krilatico "Ali ni lepše trgovati, če ostanemo med sabo". Gre za nedvoumen
povik k bojkotiranju nasprotne strani, v tem primeru Nemcev v osrednjem sloven-
skem mestu Ljubljani. Slovenci naj bi poslovali samo s Slovenci, Nemci pa kakor
želijo. Ekonomski pritisk naj bi prisilil nasprotno stran k upoštevanju slovenskih
gospodarskih, kulturniških in političnih interesov. Šlo je za slovensko inačico v av-
strijskih razmerah pogosto uporabljane klica "svoji k svojim".¹ Slovensko-nemški
gospodarski bojkoti so bili aktualni vse do konca monarhije, čeprav vsi niso pustili
otipljivih posledic. Nemci Slovencem niso ostajali dolžni, kar dokazuje zaupna bro-
šura s konca 19. stoletja, v kateri so naštetih ljubljanski trgovci in obrtniki zanesljivo
zapisani nemštvu.²

Ne glede na to, da ne poznamo dejanskega obsega medsebojnih bojkotov in
trajanja, pa tudi ne njihovega stvarnega učinka, pa lahko zatrdimo, da so ekono-
mski bojkoti vendarle dosegli svoj namen. Sirene nacionalnih klicev so z bojkoti kot
orodjem močno prispevale k jasni homogenizaciji na obeh bregovih, k jasnemu na-
cionalnemu opredeljevanju mnogih omahljivcev in njihovi uvrstitvi v pravi tabor.
Medsebojni ekonomski bojkoti pa so imeli tudi drugo plat, ki na prvi pogled ni ta-
ko očitna. Sproženi so bili resda v imenu plemenitih ciljev, vendar pa so imeli po-
membno ekonomsko posledico. Njihov namen je bil tudi izločiti nadležno konku-
renco. S tem pa so določenemu delu prebivalstva, ki je lahko svoje podjetniške in-
terese poistovetilo s splošnimi cilji, s t.i. "nacionalnimi interesi", omogočali nepri-
čakovan dobiček. Prav tako so se lahko z "nacionalnim interesom" okoristili tudi
drugi, pa čeprav so bili tujega rodu. Pogoj je bil, da so bili njihovi interesi v sozvo-
čju z interesi domačih političnih in gospodarskih elit. Tako nastane zanimiva situa-
cija, ko obstajata kategoriji koristnega in škodljivega tujega kapitala.

¹ Slovenski narod, osrednji slovenski časopis tistega časa, je bil več kot jasen: "Začenja se tiha agi-
tacija, katera našim slovenskim ljudem govori: kupuj vse, česar trebaš in kar moreš pri slovenskem
narodnem trgovcu. V štacuno nemškutarjevo (Nemci slovenskega rodu - renegati), v delavnico po-
nemčenega in tistega, ki z nemškutarji vleče, voli in vpije - pa ne hodi. Svoji k svojim." Dragan Matić:
Nemci v Ljubljani, 1861-1918. Ljubljana 2002, str. 130-131.

² Slovenska kronika 19. stoletja, 1861-1883. Ljubljana 2003, str. 279-280.

Vendar pa ni moglo ostati samo pri bojkotih, ljudem je bilo treba ponuditi še kaj več. Treba jim je bilo ponuditi celo paleto institucij, da bi gospodarsko življenje lahko potekalo nemoteno tudi v zamejenosti nacionalne pripadnosti. Tako orodje so voditelji nacionalnih gibanj našli v zadružništvu. Zadružništvo se je zdelo pravi odgovor za vzpostavljanje paralelnega gospodarskega sistema z nacionalnim predznakom. Bilo naj bi pisano na kožo predstavnikom drobno gospodarskega sektorja, ki so prevladovali pri južnoslovanskih narodih. Ustrezalo je tudi egalitarističnim nagnjenjem pretežnega dela javnosti. Zadružništvo je bilo poleg tega še relativno neodvisno od oblasti, zanj so bila poleg politične volje potrebna le majhna sredstva. Z različnimi tipi zadrug, proizvodnimi, prodajnimi in kreditnimi, so si obetali ustvariti zaokrožen sistem, ki bi v široko razpredeni mreži zadovoljeval gospodarske potrebe in sčasoma povečeval kupno moč članov. Ko že govorimo o zadružništvu, pa ne smemo spregledati še dodatnega, zelo pomembnega elementa. Ni bil namreč pomemben samo nacionalno-politični vidik zapiranja znotraj lastne skupnosti, temveč v enaki meri, če ne celo bolj še socialno-gospodarska plat, ki jo je narekovala stvarna gospodarska potreba.

Zadružništvo je bilo v tem pogledu posrečeno orodje, saj je omogočalo sinergijo obeh elementov, to je socialno-gospodarskega in nacionalno-političnega. V pogojih komercializacije gospodarjenja in napredujoče individualizacije je zadružništvo s propagiranjem vzajemnosti v zadružni skupnosti dajalo občutek varnosti. Negotovitosti, tako politični kot ekonomski, se je bilo mogoče izogniti z naslonitvijo na svoje sonarodnjake s podobnimi, če že ne enakimi interesi. Poleg tega pa je zadružništvo dajalo tudi vtis ljudskosti, enakosti, demokratičnosti... Streglo je tudi proti kapitalističnim občutkom predstavnikov drobno-gospodarskega sektorja, ki so bili najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarjenja. Prav gotovo pa ni odveč tudi opozorilo, da so večji poudarek socialno-gospodarski plati dajali tisti spodbujevalci zadružništva, ki so izhajali iz katoliške gospodarsko-socialne doktrine.

Razširjenost zadružništva med južnoslovanskimi narodi v Habsburški monarhiji je bila različna, odvisna je bila od položaja posameznega naroda znotraj upravnih enot, v katerih so živeli. Največji razmah je zadružno gibanje nedvomno doživelo med Slovenci, tako po številu, kakor tudi po organizacijskih oblikah. V času od srede sedemdesetih let do leta 1918 je slovensko ozemlje prepredla gosta zadružna mreža. Število zadrug je dosegalo število 1000, polovica med njimi je bila kreditnih. Slovensko zadružništvo je bilo posebno tudi po tem, da se ni oziralo na upravno-politične meje, temveč se je širilo po vsem slovenskem etničnem prostoru. Ni bilo pokrajinsko omejeno, temveč slovensko v pravem pomenu besede. Slovensko zadružništvo je bilo značilen primer enakomerne zastopanosti obeh komponent, tako nacionalno-politične kot tudi gospodarsko-socialne. Prvo načelo je prevladovalo v začetnem obdobju, v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja, drugo je pridobivalo na veljavi v kasnejših obdobjih.³

³ Prva slovenska zadružna zveza "Zveza slovenskih posojilnic" z izrazito nacionalnim predznakom je bila ustanovljena 1883 leta v Celju. Kasneje sta bili v Ljubljani ustanovljeni še dve slovenski zadružni zvezi z močnim nacionalnim poudarkom. V skladu s politično cepitvijo sta bili poleg nacionalnega še politično izraziteje profilirani, ena bolj katoliško opredeljena (Zveza kranjskih posojilnic / Zadružna zveza 1895) in druga bolj liberalno usmerjena (Zveza slovenskih zadrug, 1907). Žarko Lazarević, Zadružništvo v Sloveniji v času kapitalizma (Sistemi in organizacije). V: Arhivi, 1994, št. 1-2, str. 12-19; Žarko Lazarević: "Aristokrati" in "demokrati" med zadružniki. V: Gestrinov zbornik. Ljubljana 1999, str. 351-364.

Na Hrvaškem so bile razmere drugačne. Razlike po posameznih pokrajinah so bile velike. Hrvaško zadružno gibanje v Dalmaciji in Istri, ki je bilo tesno povezano s slovenskimi zadružnimi zvezami, je bilo izrazito hrvaško nacionalno opredeljeno zaradi italijanske nadvlade. V preostalih delih Hrvaške zaradi njenega posebnega državno pravnega statusa nacionalni naboj ni bil toliko prisoten. Tam so bili bolj v ospredju gospodarsko-socialni vidiki.⁴ Od preloma in dvajseto stoletje so opazna prizadevanja za okrepitev zadružnega gibanja po slovenskem vzoru,⁵ vendar opaznejših rezultatov, zlasti v primerjavi s Slovenijo ni bilo.

V primerjavi s Hrvati so bili v drugačnem položaju hrvaški Srbi. Kot prepoznava etnična entiteta so se morali emancipirati ne samo nasproti Italijanom ali Madžarom, temveč tudi ali predvsem nasproti Hrvatom. In Srbi na Hrvaškem so v tem procesu dejavno uporabili zadružništvo kot orodje za vzpostavitev vzporednega sistema gospodarskih institucij. Na začetku dvajsetega stoletja (1901) so v Zagrebu oblikovali zvezo srbskih zadrug (Savez srpskih zemljoradničkih zadruga), ki je že z imenom, tako kot njene članice, posamezne zadruge, jasno pričala o nesporni srbski nacionalni opredeljenosti. Zveza je združevala in usklajevala delo množice zadrug, do prve svetovne vojne se je njihovo število približalo petstotim, pri čemer so, tako kot v slovenskem primeru, prevladovale kreditne in nabavno-prodajne zadruge.⁶ Dopolnilo delovanju zadružništva je predstavljala še poudarjeno srbska bančna delniška družba (1905). Ščasoma je postala osrednja finančna ustanova srbskega prebivalstva na Hrvaškem.⁷ Na srbsko zadružno centralo v Zagrebu so bile navezane tudi srbske zadruge iz Vojvodine, ki so se začele v večji meri pojavljati od preloma v dvajseto stoletje dalje.⁸

Tudi v Bosni je prihajalo so delitve gospodarskih organizacij in ustanov na nacionalni osnovi. Resda se je to dogajalo kasneje kot v sosedstvu, vendar pa so bili rezultati nazadnje enaki. Razlogi zakasnitve so bili dvojni. Na eni strani velika ekonomska in socialna nerazvitost nekdanje turške province, na drugi strani pa tudi oblastna politika. A emancipacije posameznih narodnih skupnosti se ni dalo ustaviti. Občutljivosti tega vprašanja so se zavedale tudi oblasti, zaradi tega tudi niso vse do leta 1907 dovoljevale nacionalnih obeležij oziroma ustanavljanja nacionalno jasno opredeljenih gospodarskih ustanov. Takrat so že delujoče zadružne organizacije nemudoma dodale pred svoja imena nacionalne pridevnike - srbske, hrvaške in muslimanske oznake. Nastopila je samo javna legalizacija že prej obstoječega stanja. Čeprav oblast ni dovoljevala nacionalnih opredelitev, so te v zadružništvu obstajale, vsi so vedeli zanje in jih tudi upoštevali. Šlo je za tradicijo nacionalno-konfesionalne delitve, ki je imela trdno oporo še v turški dobi. Vse tri narodne skupnosti nato oblikujejo svoje gospodarske zadružne organizacije, na njihovem čelu pa kot centrale stojijo bančne delniške družbe.⁹

⁴ To je zlasti vidno iz zadružnega gibanja pod vodstvom Antuna Radića. Glej Hrvatski seljački pokret braće Radića. Knjiga I., Seljački pokret, Antun Radić. Beograd 1940, str. 83-150.

⁵ Zadružni leksikon FNRJ. The Yugoslav Co-operative Encyclopedia. Knjiga I. Zagreb 1956, (dalje Zadružni leksikon FNRJ) str. 370-379.

⁶ Zadružni leksikon, knjiga I., str. 379; knjiga II., 1121.

⁷ Zadružni leksikon, knjiga II., 1255.

⁸ Zadružni leksikon, knjiga II., 1425.

⁹ Tako so bosanski Hrvati organizirali svoje zadružništvo okoli Hrvatske zadružne banke. Srbi so imeli Savez srbskih zemljoradničkih zadruga, ki sta ga dopolnjevali dve delniški družbi, Srbska narodna in Srbska centralna banka. Tudi muslimanska populacija ni zaostajala. Kakor drugi dve skupnosti so tudi oni združili svoje zadružne organizacije okoli Muslimanske centralne banke. Kot zanimivost na-

Nastanek jugoslovanske države je prinesel spremenjene okoliščine, značilnosti pojavnih oblik ekonomskega nacionalizma pa so vztrajale še naprej. Kontinuiteta je opazna na obeh ravneh, tako na ravni države kot tudi na ravni nacionalnih skupnosti, to je težej po zapiranju v meje lastnega naroda.

Integracijo nove države je tako kot v drugih državah, ki so nastale na pogorišču Habsburške monarhije, zaznamovalo popraviljanje "krivične zgodovine". Nova država je pomenila priložnost nadoknaditi primanjkljaj na gospodarskem področju, ki ga je povzročalo konkurenčno bolj zahtevno okolje. Z nastankom jugoslovanske države se je ponudila možnost znebiti se tuje konkurence. Tako je nekaj prvih let, do let 1922/23, vladalo ozračje izrazito nenaklonjeno gospodarski aktivnosti tujcev. S pridobitvijo zakonske oziroma zakonodajne moči in temu sledeče prisile so lahko dosegli spremembe v lastniški strukturi v gospodarstvu in zagotovili prevlado jugoslovanskih državljanov. Sproženi so bili procesi t.i. "nacionalizacij", oziroma bolj natančno rečeno "jugoslovanizacij" gospodarskih subjektov.¹⁰ Gibalo je postalo geslo o zaščiti narodnega premoženja. Želeli so hitro uskladiti politično stvarnost z ustrezno lastniško strukturo gospodarskih subjektov.¹¹ Proces "nacionalizacij/ jugoslovanizacij" so bili značilni za jugoslovanska območja nekdanje habsburške monarhije. Ti procesi so bili usmerjeni proti ekonomski moči nekdanj prevladujočih narodov, predvsem proti Nemcem in Madžarom, zlasti tistim, ki niso prevzeli jugoslovanskega državljanstva.

Jugoslovanski gospodarski prostor je bil nedvomno drugačen kot tisti do leta 1918. Njegovo težišče je ležalo na jugovzhodu. Bil je bistveno manj konkurenčen, država je imela povsem agrarni značaj. To je imelo otipljive posledice pri oblikovanju in vodenju gospodarske politike ter določanju razvojnih prioritet. Z beograjskega zornega kota se je zdelo, da gre za razširjeno Srbijo. Po tem vzoru so Jugoslavlivo oblikovali kot relativno zaprto, protekcionistično tržišče. Branik pred tujo konkurenco so bile precej visoke zaščitne carine, kar naj bi dalo priložnost razmahu domačega podjetništva, predvsem v industriji. Vloga države z državnimi in paradržavnimi podjetji, industrijskimi ali bančnimi, je bila v tem konceptu nepogrešljiva. Srbski poslovneži so, prav nič drugače kakor so bili vajeni v času pred prvo svetovno vojno, državo kot orodje za uresničevanje lastnih podjetniških interesov neredko uporabljali v svoj prid.¹² Državni intervencionizem oziroma povečana vloga države v ekonomiji se je okrepila v tridesetih letih, med veliko gospodarsko krizo in zlasti po njej.¹³ Prevladujoče načelo v jugoslovanski gospodarski politiki je bilo oblikovanje narodnega kapitala v narodni državi, oziroma zaščita nacionalnega interesa v gospodarstvu. Nacionalni interes pa so istovetili s pripadnostjo jugoslo-

vajamo, da je v Bosni delovala tudi zveza nemških zadrug. Zadrugi leksikon, knjiga I., str. 91-94; Dževad Juzbašić: Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom. Sarajevo 2002, str. 152.

¹⁰ Žarko Lazarević: Obrat proti jugu. V: Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju, 1918-1945-1991. Ljubljana 1996, str. 95-106.

¹¹ Besede, vzete iz tedanjega časopisja so več kot zgovorne: "*Glavno prizadevanje pa je ubraniti se prepojitve nacionalnega gospodarstva s tujim podjetništvom. Čemu naj bi v trgovini in industriji zavladal tuj element, čemu naj se okorišča naravnih bogastev, produktivnih sil tuji podjetnik*". Slovenski narod, 16. 7. 1919.

¹² Mijo Mirković: Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958, str. 332-413.

¹³ Smiljana Đurović: Državna intervencija u industriji Jugoslavije. Beograd 1986.

vanski državi. In ta krepitev nacionalnega kapitala/interesa je seveda šla na račun potrošnikov, kar je najbolj prišlo do izraza s spremembo relativnih cen. V novem protekcionističnem okolju so industrijske cene nesorazmerno zrasle v primerjavi s kmetijskimi.¹⁴

Hkrati se je sorazmerno spremenil tudi položaj nekdanjih območij Habsburške monarhije. Slovenija, Hrvaška in Vojvodina so na mah postale gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo pa v povprečju med najbogatejšimi v državi. In to kljub temu, da so bili njihovi dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru precej skromni.¹⁵ Brez vpliva na samozavest, predvsem politično, to gotovo ni moglo ostati. Sprememba relativnostnega položaja v politično, kulturno in gospodarsko sila raznorodni državi je imela večplastne posledice, zlasti na fiskalnem področju. Slovenija in Hrvaška npr. sta v Jugoslaviji postali neto plačniki, kar je bil povod nenehnih političnih konfliktov.

Vir tovrstnih konfrontacij je bil v političnem in gospodarskem nesorazmerju v državi. Politična moč se je osredotočila v Beogradu, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Nosilci politične premoči torej niso zmogli tudi ekonomske nadvlade. V primerjavi s Habsburško monarhijo je torej nastopila nova dimenzija, manj razviti naj bi določali pogoje gospodarjenja. Srbska stran je z obvladovanjem državnih mehanizmov, to je s prerazdeljevanjem, tudi prek ali mimo fiskalnega sistema, uravnoteževala ekonomsko nekonkurenčnost. Navzven se je ta spopad kazal kot spopad med centralistično in avtonomistično zasnovo družbenega mehanizma. Šlo je za boj, kdo bo določal razvojne prioritete oziroma gospodarsko politiko države. Šlo je za boj, kdo bo v večji meri uporabljal državo za krepitev lastne ekonomske moči. Politiki iz severnih jugoslovanskih predelov so terjali svoj delež pri tem.

Takrat se je tudi jasno izpostavilo, da je Jugoslavija odvisna od srbsko - hrvaških odnosov oziroma razmerij. Ob koncu tridesetih let se je tudi izkazalo, resda v spremenjenih mednarodnih političnih okoliščinah, da politične premoči dolgoročno ni mogoče zagotavljati brez ustrezne ekonomske prevlade. Tudi odkrita diktatura ni mogla prevesiti tehtnice. V Jugoslaviji je končno prišlo do nujnega in dolgo pričakovanega kompromisa. S sporazumom o vzpostavitvi Banovine Hrvaške,¹⁶ proti koncu poletja 1939, so k oblikovanju državne politike, tudi gospodarske, poleg srbskih pripustili tudi hrvaške politične in gospodarske elite.

Vzpostavljeni razvojni model protekcionizma, ki naj okrepi nacionalno ekonomsko substanco, bi brez posebnih težav deloval v enonacionalni državi. A Jugoslavija, čeprav so jo tako upravljali, to ni bila. Ideološka utemeljitev se je glasila, da naj bi bila Jugoslavija narodna država troedinega naroda, ki sicer ni imel imena. Smatrali so, da so Slovenci, Hrvati in Srbi pripadniki enega naroda, le da nosijo različna imena zaradi različnega zgodovinskega razvoja. Zaradi tega naj bi do leta

¹⁴ Rudolf Bičanić: *Economic policy in socialist Yugoslavia*. Cambridge 1973, str. 6-21.

¹⁵ Razkorak zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Toussaint Hočvar: *The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963*. New York 1965, str. 114.

¹⁶ Banovina Hrvaška je bila posebna upravna enota v Kraljevini Jugoslaviji, ki je v svojih mejah združila hrvaška ozemlja, z zelo obširnimi pooblastili. Ustanovljena je bila avgusta 1939, le nekaj dni pred začetkom 2. svetovne vojne, z združitvijo hrvaških in bosanskih okrajev v katerih so živeli Hrvati. Po nekaterih interpretacijah naj bi to pomenilo začetek federalizacije jugoslovanske kraljevine. Ali je šlo za izsiljeni kompromis ali trajno usmeritev je v zgodovinskega razvoja. Zaradi tega naj bi do leta

1918 nacionalno jasno opredeljene gospodarske organizacije opustile vse neekonomske atribute in izpostavljale samo še gospodarsko-socialne motive.

Ta ideološko-politična predpostavka je bila le politično prikladno geslo, ki pa ni imela opore v stvarnosti. Jugoslavija je bila v marsičem dedinja tradicije nekdanje Habsburške monarhije. S to tradicijo je v dar prejela tudi enake težave in nasprotja velikih medregionalnih razlik, začinjene z različno nacionalno pripadnostjo. V novo državo se je prenesel tudi model politične prakse in dvojne pripadnosti, lastnemu narodu in državi. S tem pa tudi potreba po narodno opredeljenih gospodarskih organizacijah.

Šlo je za kontinuiteto, le razmerja so v posameznih jugoslovanskih pokrajinah postala nekoliko drugačna. Prej prevladujoča naroda, nemški in madžarski, sta bila v novi državi izrazita manjšina. Transformacija v manjšino je prinesla tudi potrebo po nacionalni in politični homogenizaciji. Kot nekdanj Srbi, Hrvati ali Slovenci začnejo iz enakih pobud in enakih namenov v veliko večji meri kot kdaj koli prej instrumentalizirati zadrugištvo kot orodje ekonomskega zapiranja znotraj svojih vrst. V Vojvodini, kjer so bili najbolj številčno zastopani, so Nemci oblikovali svojo zadrugišno zvezo,¹⁷ ki je združevala nemško zadrugištvo v celotni Jugoslaviji. Zanimivo je, da so se tej zvezi množično priključevale tudi zadruge madžarske manjšine, saj sami niso oblikovali svojih osrednjih gospodarskih organizacij.¹⁸

Razpršitev nemške premoči je v Sloveniji prinesla olajšanje zaradi vsesplošne slovenizacije političnega, socialnega in gospodarskega življenja. Ker je Slovenija postala nacionalno skoraj homogena pokrajina, je odpadla potreba po jasni slovenski/nacionalni profiliranosti gospodarskih ustanov. To je bilo nekaj samoumevnega, gospodarsko-socialne vsebine delovanja so zares stopile v ospredje. Pri zadrugištvu pa je še vedno ostala v veljavi politična primes. Če je prenehala potreba po nacionalnem opredeljevanju, pa so bila zadrugišna omrežja še vedno zelo uporabna za politično mobilizacijo prebivalstva.¹⁹

V drugih jugoslovanskih predelih nacionalni značaj zadrugištva ni prav nič splahnel. Tudi v tem primeru je šlo za kontinuiteto razmer izpred prve svetovne vojne. Razlika je bila le v tem, da so zadrugišni voditelji iz Beograda skušali centralizirati vse srbsko zadrugištvo na jasno izpričani podlagi srbstva kot skupnega imenovalca. Tako pod primat Beograda pridejo zadrugišne organizacije Srbov na Hrvaškem in Vojvodini.²⁰ A ta centralizacija srbskega zadrugištva ni pomenila, da so v ospredje prišle zgolj in samo gospodarske vsebine. Daleč od tega. Na Hrvaškem ali v Bosni vloga in namen srbskih paralelnih gospodarskih organizacij, zadrugišnih in delniških družb, ostaneta še naprej enaka. Prav nič drugače ni s hrvaškim zadrugištvom, tudi to zadrugištvo združujejo na državni ravni, ne glede na pokrajinske ali notranje administrativne meje.²¹ Vmes med srbskimi in hrvaškimi gospodarskimi institucijami pa so svoj paralelni svet gospodarskih ustanov razvijali Muslimani v Bosni.²² Kontinuiteta uveljavljenega vzorca omrežij nacionalnih gospodarskih

¹⁷ Landwirtschaftliche Zentraldarlehenskasse s sedežem v Novem Sadu.

¹⁸ Zadrugišni leksikon, knjiga II., str. 1426-1427.

¹⁹ Slovenske zadrugišne organizacije so bile več kot očitno politično nazorsko opredeljene. Katoliška, liberalna in socialdemokratska stranka so imele vsaka svojo zadrugišno mrežo.

²⁰ Zadrugišni leksikon, knjiga II., str. 1121.

²¹ Zadrugišni leksikon, knjiga I., str. 387-403.

²² Prav tam, knjiga I., str. 95.

ustanov naj bi še naprej, poleg ekonomskih učinkov, zagotavljala solidarnost in homogenizacijo srbskega, hrvaškega ali muslimanskega naroda v Jugoslaviji.

Vzpostavitev komunističnega režima po drugi svetovni vojni je Jugoslaviji kot celoti prinesla veliko sprememb. Državo so federalizirali, ponovno se je zdelo, tako kot po prvi svetovni vojni, da je nacionalno vprašanje zadovoljivo rešeno. Tip družbene, politične in gospodarske ureditve je bil povsem drugačen kot pred drugo svetovno vojno. Jugoslavija je stopila na pot radikalne transformacije družbe in ekonomije, ki jih združuje pojem socialistične /komunistične revolucije. Stopila je na pot lastninskega in strukturnega preoblikovanja gospodarstva, njegovega povezovanja v novo celoto, oblikovanje državnega gospodarskega intervencionizma in ustreznega administrativnega aparata za vodenje gospodarstva. V tem obdobju je postala politika gospodarskega razvoja primarna naloga države, ki je v temeljih spremenila lastninska razmerja s poddržavljanjem zasebnih gospodarskih podjetij v letih 1946 in 1948. Podržavljena je bila celotna industrija, finančne institucije, trgovina in kmetijske površine.

Povojna jugoslovanska država je uveljavila protekcionističen in deloma avtarkičen koncept gospodarskega razvoja, ki ga je nadgradila še z modelom centralnega planiranja in prerazporejanja investicijskih sredstev po sovjetskem vzoru. Tudi ta model, voden z jasno željo okrepiti lasten ekonomski potencial, je na splošni ravni preslikava oziroma nadaljevanje predvojnega modela ekonomske krepitve domačega kapitala in podjetništva. Prej so govorili o krepitvi nacionalnega kapitala, o zaščiti nacionalnega gospodarskega interesa. Komunisti pa so izpostavljali zaščito proletarskega gospodarskega interesa, to je krepitev socialističnega gospodarskega sektorja oziroma materialne baze delavskega razreda. Tako kot so pred vojno za protekcionistični razvojni okvir potrebovali konstrukt enega naroda, so tudi komunisti po vojni potrebovali združujočo podlago. Namesto naroda so jo našli v razredu. Povezovalno tkivo raznorodnih jugoslovanskih narodov je postala pripadnost delavskemu razredu. Oba modela dejansko družijo negiranje nacionalnega elementa v politiki in gospodarstvu.

Vendar večnacionalne strukture države ni bilo mogoče prezreti. Težava je bila toliko večja, ker so se tudi regionalne razlike v stopnjah gospodarske in socialne razvitosti pokrivalo z nacionalnimi ločnicami. Jugoslovanski komunistični partiji ni mogoče očitati, da bi zanemarjala to dejstvo. Komunisti so obljubljali preureditev države v skupnost enakopravnih narodov. Enakopravnost v tedanjem jeziku in pojmovanju ni pomenila samo ali le politično enakopravnost, to je možnost enakopravnega soodločanja o skupnih in samostojnega odločanja o lastnih zadevah. Nova oblast je definicijo nacionalne enakopravnosti dvignila na višjo raven. Narodno enakopravnost so namreč razširili, oziroma, bolje rečeno, celo pogojevali so jo z ekonomsko in socialno enakopravnostjo.²³ Da bi to dosegli, so uporabili mehanizme centraliziranega prerazporejanja sredstev na ravni države. To je pomenilo prenos dotedanjšega predvojnega načina upravljanja države, le na drugi ideološki predpostavki.

A ta vzorec upravljanja tudi komunistični jugoslovanski državi ni zagotavljal

²³ Kosta Mihailović: Regionalna stvarnost Jugoslavije. Beograd 1990, str. 22.

dolgoročne stabilnosti. Enaki osnovni okviri gospodarske politike so imeli tudi enake učinke. V večnacionalni državi so neizogibno vodili v politične in gospodarske spore z jasno nacionalno identifikacijo. Ponovila se je zgodba izpred druge svetovne vojne. Takrat je predvojni centralistični/unitaristični model nasedel na čerih občutkov prikrajšanosti oziroma občutkov vsestranskega izkoriščanja posameznih narodov v novi državi, predvsem Hrvatov. Tudi komunisti so se srečali z enakim problemom, kako najti kompromis med nasprotujočimi si interesi centra in sestavnih delov. Uskladiti je bilo treba interese silno različnih okolij, interese, ki so temeljili oziroma izhajali iz povsem različnih stopenj družbenega in gospodarskega razvoja. Trdno so bili prepričani, da bodo uspeli oblikovati take razmere, da hitrejši razvoj nerazvitih ne bo šel v škodo razvitih, temveč da bodo oboji skladno napredovali.

V konfliktu med željami in mejami mogočega je šla stvarnost svojo pot, mimo politične volje. Predvojni spopad med avtonomistično in centralistično zasnovo je v času po drugi svetovni vojni dobil še dodatno razsežnost. Prepoznaval se je tudi kot spopad med zagovorniki tržnih reform in večje politične in gospodarske odprtosti v svet ter ohranjevalci centraliziranega avtarkičnega gospodarskega sistema. Tudi delitve so bile zelo podobne predvojnim. Politiki iz razvitejših republik (iz Slovenije in Hrvaške) so poleg decentralizacije terjali še neke vrste "tržni socializem" oziroma zmanjšano vlogo države in povečano odgovornost podjetij za lastni uspeh. V drugih jugoslovanskih predelih pa je bilo še vedno močno priseganje na mehanizme države pri spodbujanju gospodarskega razvoja.

Jugoslavija je tako zaradi notranjih razlogov doseganja političnega ravnovesja med njenimi sestavnimi deli krenila na pot reform gospodarskega sistema in mehanizmov odločanja. Stopnja decentralizacije je sredi sedemdesetih let dosegla višek. Tekom desetletij so se republiške komunistične partije "nacionalizirale". Počasi so opuščale identifikacijo z delavskim razredom. Začele so se istovetiti s prevladujočim narodom v posamezni republici, postale so zagovornice svojega okolja, dejansko so se spreminjale in na koncu tudi spremenile v nacionalne stranke. Ta proces se označuje kot federalizacija komunistične partije. Šlo je za vzročno-posledičen proces, ki so ga sočasno spremljale reforme jugoslovanske države. Z reformami so se namreč navzdol prenašale tudi ekonomske funkcije. Nastajanje jasno izpričanih nacionalnih partij je spremljalo tudi vzpostavljanje t.i. "republiških ekonomij", to je zapiranje gospodarskega življenja znotraj svojih meja. Na republiški ravni poskušajo zgraditi samozadosten gospodarski sistem tako v upravnem kot proizvodnem smislu. Partijska vodstva znotraj svojih republik začnejo uveljavljati protekcionistični razvojni model, ne samo nasproti tujini, temveč tudi v razmerju do drugih jugoslovanskih republik. Posamezne republike začnejo delovati kot samostojna narodno-gospodarska področja. V takih razmerah je bilo seveda izjemno težko doseči delujoč konsenz o gospodarski politiki na zvezni ravni. Noben sestavni del ni bil dovolj močan, da bi lahko prepričljivo pridobil preostale na svojo stran. Tako je jugoslovanska država razpadla v paradoksalni situaciji, da so se, navkljub mehanizmu državnega prerazporejanja sredstev za financiranje velikih investicij v manj razvitih predelih, v desetletjih po drugi svetovni vojni, regionalne razlike poglobljale. Hkrati pa so vsi skupaj čedalje bolj zaostajali za bližnjo severno in zahodno sosesčino.²⁴

²⁴ Neven Borak: Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije. Ljubljana 2002.

Nasprotujoče je tudi dejstvo, da so se vsi skupaj čutili ekonomsko prikrajšane. Natančneje, govorilo se je o izkoriščanju, oziroma o bogatenju na račun drugih. V razvitih republikah je tovrstno frustracijo povzročalo odlivanje materialnih sredstev prek fiskalnega sistema ali mimo njega in zaostajanje v razvoju v primerjavi z bližnjo soseščino. V nerazvitih predelih pa so frustracije temeljile na nižji ravni gospodarskega in socialnega razvoja, na prevladujoče enostranski gospodarski strukturi in na nezadostni konkurenčnosti na notranjem in zunanjem tržišču. In to je pravzaprav stalnica, ki jo zasledimo tako v času pred drugo svetovno vojno kot po njej.²⁵

To stanje so utemeljevali na različne načine, poudarki, ki se kot rdeča niti vlečejo skozi celotno jugoslovansko obdobje, pa so ostajali enaki. Najbolj značilen tovrsten dokument pred drugo svetovno vojno je bila knjiga "Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja" iz leta 1938. Temeljno vodilo knjige je poudarjanje ugotovitve, da je srbska oblast s kontrolo državnih mehanizmov in veliko vloge države v gospodarskem življenju, spravila v gospodarsko podrejen položaj Hrvaško in z njo tudi Slovenijo, Bosno in Vojvodino. Ti ukrepi, predvsem na finančnem področju, naj bi pripomogli k stanju, ko naj bi se že kazala tendenca prenosa ekonomske moči v Beograd, to je v politični center države.²⁶ Srbska stran je z ogorčenjem odgovorila, da naj bi Hrvaška (in tudi Slovenija) pridobila nov trg in s tem priložnost hitrejšega gospodarskega razvoja. V okolju protekcionistične gospodarske politike naj bi Hrvaška (Slovenija) še povečala konkurenčne prednosti pred Srbijo zaradi bolj uravnotežene gospodarske strukture. Medtem, ko je bila Hrvaška (Slovenija) že deloma industrializirana, pa je bila Srbija še vedno krepko prevladujoče agrarna dežela. Z novo državo naj bi največ pridobili severni jugoslovanski kraji, ker v spremenjenih razmerah po letu 1918 srbsko gospodarstvo ni moglo v celoti izkoristiti ukrepov, v ekonomskem smislu paternalistične države.²⁷ V času po drugi svetovni vojni pa velja izpostaviti tekst Srbske akademije znanosti in umetnosti iz srede osemdesetih let, ki argumentira srbsko nezadovoljstvo z Jugoslavijo po drugi svetovni vojni. V osnovi nadaljuje stališča, ki so bila prisotna že prej. Po tem mnenju naj bi v času po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji prevladovala politika, ki je v gospodarskem oziru škodovala Srbiji. Srbija naj bi v tem času relativno nazadovala. Zlasti v primerjavi s Slovenijo in Hrvaško, ker je bila njena gospodarska struktura manj razčlenjena. Gospodarska politika in ureditev države, ki sta ju vsilili Slovenija in Hrvaška, pa naj bi onemogočali izravnavo teh neskladij. Vse to naj bi odpravila okrepljena država, ki bi v znatno večji meri upoštevala interese srbskega gospodarstva.²⁸

Podrobnejši prikaz manifestacij ekonomskega nacionalizma v jugoslovanskem prostoru smo začeli z izrabo ekonomije za doseg političnih ciljev s spodbujanjem nacionalizma. V razpravljanje smo stopili s primerom slovenskega bojkota nemških

²⁵ Žarko Lazarević: Razkorak med razvitimi in nerazvitimi - zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije?. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 2, str. 77-88.

²⁶ Rudolf Bičanić: Ekonomska podloga hrvatskog nacionalnog pitanja. Zagreb 1938.

²⁷ Istina o ekonomskoj podlozi hrvatskog pitanja. Odgovor g. dr. Bičaniću. Beograd 1940.

²⁸ Memorandum SANU. Grupa akademika Srpske akademije nauka i umetnosti o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji. Nedovršeni dokument. Beograd, 1986. Duga, vanredno izdanje, juni 1989.

trgovcev v Ljubljani leta 1875, da bi le-te prisilili k razumevanju zahtev slovenskega narodnega gibanja. Presenetljivo pa ga lahko prav tako zaključimo z ekonomskim bojkotom, ki je potekal dobro stoletje kasneje. V letu 1989, v času izjemno zaostrenih političnih nasprotij v Jugoslaviji, so srbski politiki uvedli ekonomski bojkot Slovenije, bojkot slovenskih izdelkov in slovenskih podjetij v Srbiji. Bojkot je bil selektiven, da ne bi preveč prizadel srbskih interesov, nadzirali so ga politični organi.²⁹ V državi je zavladovala osuplost, saj se kaj takega do tedaj še ni zgodilo. S tako odkrito obliko manifestacije nacionalizma v ekonomiji se še niso srečali. Vzrok bojkota, ki je bil vrhunec srbskega ekonomskega nacionalizma, je bil enostaven. Slovenski politiki so bili, ob tihi podpori drugih, poglavitna ovira težnjam k povrnitvi modela zaščitniške države, ki naj predvsem spodbuja in varuje domače podjetništvo. Namen bojkota pa ni bil dosežen. Sloveniji je bila resda prizadejana velika škoda, a svojih stališč ni spremenila. Nasprotno, ta bojkot je še pospešil dejanski razpad jugoslovanske države.

Okoliščine so bile sicer drugačne, a vendar oba bojkota na simbolični ravni povezujeta stoletni lok življenja v večnacionalnih državah.

Žarko Lazarević

THE LINK BETWEEN ECONOMY AND NATIONALISM IN THE YUGOSLAV STATE

S u m m a r y

The issues of the overlapping of economy and nationalism are very comprehensive. Economy has proved a very useful tool in political struggles and the stimulation of ethnic and political differentiation. There was a widespread conviction that only a nation possessing its own economic institutions was, thanks to an adequate material basis, able to assert its political will. This was seen as a guarantee that an individual nation would not remain merely a cultural phenomenon and be reduced to a folkloric peculiarity.

Given that, even before the unification, the southern Slavic nations lived in multiethnic communities, demands for their emancipation emerged as a response to the political and economic tendencies of other nations. Before the First World War, the southern Slavic nations within the Habsburg Monarchy made generous use of various forms of cooperativism as a tool for strengthening their economic basis and closing themselves within their own communities. Contrary to this, cooperativism in Serbia was devoid of any nationalistic connotation. In an already existing Serbian state the national question was not even raised.

This situation changed with the foundation of a Yugoslav state in 1918. In an attempt to strengthen domestic enterprise, the government introduced nationalistic economic policies. As a result, the denial of the national question in internal politics became evident. The continuity of the established pattern in the network of national economic institutions ensured the solidarity and homogenisation of the Yugoslav nations as well as economic effects.

The post-war Yugoslav state established a protectionist and partly autarchic concept of economic development, which was upgraded by a model of central planning and a reallocation of investment resources according to the Soviet model. This model, applied with a clear desire to strengthen one's own economic potentials, is also a copy and continuation of the pre-war model of economic strengthening of domestic capital and enterprise. In other words, the working class came to the fore.

However, even this model of management failed to provide the communist Yugoslav state with long-term stability. Equal basic frameworks of the economic policy also gave equal effects. In a multi-ethnic state these inevitably led to political and economic conflicts with a clear ethnic identification which, due to differing concepts of the political system, eventually brought about the disintegration of the Yugoslav state.

²⁹ Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, str. 141-142.